

LJUDSKA KULTURA V ŠALEŠKI DOLINI

*Pojem * ljudske kulture zavzema širše področje kot ga bomo prikazali, predvsem pa ni omejeno samo na kmečki življenj, ampak zajema tudi običaje, način življenja vseh drugih slojev prebivalstva. Toda zaradi močne industrializacije doline in velikih družbenih sprememb v zadnjih treh desetletjih, je ravno ta del ljudske kulture v največji nevarnosti, da izgubi elemente, ki jih je hranil stoletja. Najhitreje poteka proces urbanizacije, s tem pa tudi spremembe načina življenja, seveda na dolinskem dnu. Izrazita hribovska naselja so v tem pogledu manj prizadeta, toda tudi tu je industrializacija že prispevala svoje, saj se ponekod na vasi razmerje med agrarnim in neagrarnim prebivalstvom že nagiba v korist poslednjih.*

Izginevanje starega je nujna posledica vsakega razvoja in zato pač ne gre žalovati za starimi časi, vendar se moramo zavedati, da je tudi ljudska kultura del današnje stvarnosti, da je sooblikovala naš čas in je že zato vredna, da jo proučujemo in ohranjamo zanamcem. Nenazadnje, proučevanje starožitnosti nudi pogled v daljno preteklost, ko za-

* Članek »Ljudska kultura v Šaleški dolini« je bil napisan za lokalni časnik *Naš čas* in temu primerno »poljudno« ubran. Avtor, v tistem času še študent 2. letnika zgodovine in sociologije, je gradivo zanj zbiral v okviru počitniške prakse v velenjskem muzeju leta 1975 in nato nadaljeval z delom na terenu še do konca leta. Zato so nekatere formulacije morda nekoliko nerodne in tudi izbor tem in podatkov bi bil danes bistveno drugačen, vendar članek še vedno predstavlja najobsežnejši tovrstni pogled na preteklost doline, zato ga objavljamo le z nekaterimi ne-bistvenimi popravki. Članek je bil objavljen v nadaljevanjih v glasilu *Naš čas*, 1. XII, 1976, št. 3, 4, 5, 6, 9, 10, 12, 15 in 18.

radi pomanjkanja pisanih virov, ravno ljudski običaji, verojanja, vraže pa tudi načini kmečkega gospodarjenja največ povedo o življenju naših prednikov.

Šaleška dolina ni nikakršna izolirana enota v slovenskem prostoru, ampak je celo obratno, izrazito prehodno območje, na katerem se prepletajo subalpske in subpanonske prvine naravnega okolja. Taka geografska lega nujno vpliva na oblike kmečkega gospodarstva, pa tudi na celoten kompleks duhovne kulture, ki je skozi stoletja, poleg krščanskih elementov s sosednjih območij, sprejemal tudi bolj oddaljene vplive, zlasti nemške.

MATERIALNA KULTURA

To je tisti del ljudske kulture v katerega sodijo oblike, načini gospodarjenja, stavbe, obleke, orodja, posode. Najpomembnejši, tradicionalni veji slovenskega gospodarstva sta poljedelstvo in živinoreja, ostale dejavnosti npr. gozdarstvo, čebelarstvo, lov in različne obrti pa nastopajo le obrobno, vendar pri večini kmečkih posestev, saj so vsa težila k temu, da vse potrebno pridelajo doma.

nabiralništvo

Nabiralništvo, skupaj z lovom in ribolovom sodi med kronološko najstarejše panoge gospodarske aktivnosti. Tudi danes, ko že zdaleč ni več edini vir pridobivanja življenjskih potrebščin, igra še vedno pomembno vlogo. V zadnjem času dobiva celo nove razsežnosti, saj postaja med mestnim prebivalstvom prava moda. Naši gozdovi so tako iz leta v leto bolj polni nabiralcev borovnic, jagod, malin, robid, gob, kostanja itd.

Sem v določenem smislu sodi tudi nabiranje zdravilnih zelišč, ki kljub razvoju modernega zdravstva še vedno obstaja. Ena najstarejših zeliščark v dolini je prav gotovo Marija Bezovnik s Slemenca, ki lažje oblike obolenja v soseski še vedno zdravi sama. Največ uporablja čaje pripravljene na različne načine iz arnike, melise, poprove mete, rmana, brinja. Zelo zanimiv je njen recept za črno olje, ki je danes le še redko komu znan. Najpogostejše so ga dajali kravam za boljšo mlečnost, zvarjen pa je bil iz kolmoša (vrsta korenine), borove smole, treh vrst melis in česna.

Izvor zeliščarjev sega tja do vračev predrazredne družbe, ki so si na osnovi širokega poznavanja zelišč pridobili sloves čarovnikov, preganjalcev urokov itd. Bolezni so zdravili bodisi z različnimi zvarki v katere so dajali čarovne predmete (koščke las, nohtov, živalsko mast), bodisi z raznimi čarovnimi obrazci, o čemer bomo še govorili. Ti elementi vračarstva se pri zeliščarjih kažejo še danes.

Nabiralništvo pa ne obsega samo nabiranja plodov za prehrano in zdravljenje, ampak vključuje tudi zbiranje krme in stelje za živino. Pri nas danes pridobivanje krme na kmečkih gospodarstvih nima več enakega značaja kot v preteklosti in bi ga le s težavo lahko uvrstili v nabiralništvo. Za steljo še danes veliko uporabljajo listje, praprotno in smrekove veje.

Z etnološkega stališča je zlasti zanimivo klešččenje smrekovih vej, ki ga v Topolšici, kjer je bilo precej razširjeno, imenujejo steljarjenje. Rudolf Rožič se tega opraviila spominja kot rednega jesenskega dela. Običajno je delalo skupaj po šest moških in sicer za več kmetij skupaj, tako da so včasih steljarili tudi več kot teden dni. Delali so v parih, dva sta čistila grmovje ter klestila najnižje veje, dva sta klestila na lestvi, najpogumnejša pa sta splezala v sam vrh smreke in sekala tam. Ta dva sta bila posebej opremljena; na čevlje (najboljši so bili taki z lesenimi podplati, da se niso upogibali) sta si privezala »kremplje«, za pasom sta imela obe-

šeno sekiro. Že samo delo pod vrhom smreke je bilo precej nevarno, saj niso bili z ničemer zavarovani, toda mladi fantje so se radi postavljali tudi pred dekleti, ki so vlačile veje iz gozda. Včasih po nekaj ur niso prišli z drevesa, ampak so se poganjali z vrha na vrh, kar spričo težkih in okornih kremljev ni bilo niti najmanj lahko.

Najbolj zanimiva prvina tega dela pa je bilo gotovo »terjančenje«. Ob mraku, ko so delo končali, se je več fantov spravilo vsak na svojo smreko, si poiskalo na njej gladko grčo, tako »da je lepo pela«, ter začeli v ritmu drug za drugim udarjati po njih. Grče so dajale zelo močan brneč zvok, zato je terjančenje odmevalo z Loma po vsej Topolšici.

lov

Druga oblika arhaičnega gospodarjenja sta lov in ribolov. Omejili se bomo le na lov, ker pri nas ribolov kljub možnostim, najbrž nikoli ni igral večje vloge. Tudi pri lovu se ne bomo spuščali v opisovanje posameznih načinov, ki so več ali manj skupni za celotno slovensko ozemlje, omenili pa bomo nekaj drobcev, ki so pomembni in značilni za naše območje. Pri tem je treba poudariti, da lov nima samo značilnosti pridobivanja sredstev za življenje, ampak ima še večji pomen kot način uničevanja raznih škodljivcev.

To dobro kaže ljudsko izročilo iz Škal in okolice, ki govori ravno o tej različici lova. Pove nam, da so v Ležnu nad Pasovnikom še danes vidne jame, ki so jih pokrivali z vejami in listjem in vanje lovili volkove in medvede. Temu izročilu prav gotovo lahko pripišemo resničnost, saj je bil tak način splošno znan in razširjen povsod. Datiranje nastanka bi bilo nekoliko težje, vendar se še leta 1852 omenja v aktih slovenjgraškega glavarstva velik pogon na volkove, v vseh občinah celjskega in mariborskega okraja. Od takrat so menda to divjad povsem iztrebili. Kot način obram-

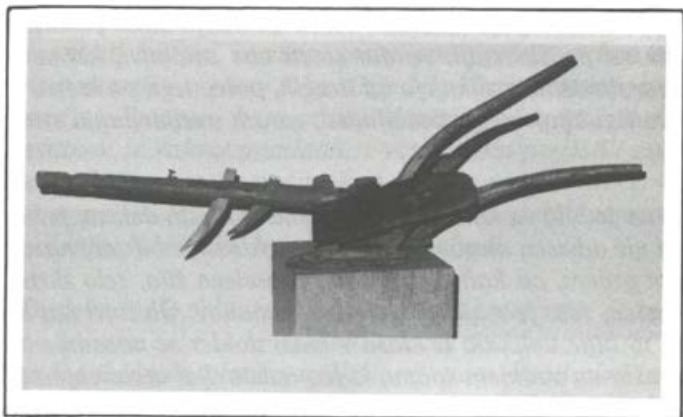
be pred škodljivci je bilo zelo v čislih tudi nastavljanje zank, česar se starejši še prav gotovo spominjajo. Tako so lovili šoje na lesenem locnu (hmeljevka), vranam so nastavljali žimnate zanke na gnoju. Pozimi je bilo zelo razširjeno tudi čakanje zajcev in lisic, ki so napravili na kmetijah največ škode.

Kot zanimivost pa omenimo še lovski krst, ki v sebi prav gotovo skriva zelo stare simbole. Opisal nam ga je škalski lovec Vlado Miklavžina. Takoj, ko je novinec v lovskem cehu ustrelil svojega prvega zajca, so po koncu lova pripravili lovski krst. Najprej je moral kandidat odgovoriti na nekaj vprašanj in kolikor bolj spreten je bil pri tem, tem manj štefanov vina ga je stal krst. V nekoliko starejši verziji je moral nato skakati čez zajca, drugi pa so ga medtem za vsak skok udarili s palico čez hrbet. Zdaj je pogosteje tako, da se mora kandidat uleči čez klop, nekdo pa ga potem trikrat udari čez pleča: »za čast in poštenje, za puško pravilno nošenje in za lovski blagor«. Palico, ki igra v krstu tako veliko vlogo, dobi lovec v spomin.

poljedelstvo

Po izvoru je poljedelstvo precej mlajša oblika načina gospodarjenja in se je razvila iz nabiralništva. Našim prednikom je že ob naselitvi predstavljala najvažnejšo gospodarsko panogo in je to ostala vse do pred nekaj desetletij. Osnovna poljedelska kultura so bile žitarice, saj nam podobni koren njihovih imen pri različnih slovanskih narodih kažejo na čas pred razseljevanjem s področja prvotne domovine.

Zemlja na katero so naši predniki naleteli ob naselitvi, je bila v rimski dobi že v precejšnji meri kolonizirana, vendar so jo morali naši predniki vnovič iztrgati gozdu, ki jo

Leseni plug – Muzej Velenje

je spet zaraščal. To so najlažje dosegli s požigalništvom, ki je prvih nekaj let dajalo zelo dobre rezultate. Po končani kolonizaciji v 15. stoletju je požigalništvo postalo eden izmed načinov preživljanja v nižjih socialnih slojih na vasi in se je zato ohranilo še daleč v novi vek. V katastrskih občinah Šentvid, Bele vode, Zavodnje, so pridobivali frate ali novine na ta način še celo po drugi svetovni vojni.

Poljedelstvo je bilo v dolini več ali manj vedno polikultureno in razen na redkih veleposestvih tudi fiziokratske reforme 17. in 18. stoletja niso prinesle večjih preusmeritev na eno kulturo in s tem proizvodnje za trg. Stanje se je seveda spremenilo šele v zadnjih letih s preusmerjanjem kmetij na monokulture, vendar še vedno prevladujejo razne žitarice. Te zavzemajo kar 3/4 posevkov, le 1/4 industrijske rastline, okopavine še vedno pridelujejo skoraj vsi posestniki, le malo nižji je delež krmilnih rastlin.

Le toliko kot nekakšen uvod v to problematiko. Zdaj bi seveda moral slediti prikaz različnih načinov obdelovanja zemlje in orodja, ki so ga ali ga še uporabljajo, toda to se ne razlikuje bistveno od ostalih geografsko sorodnih predelov Slovenije. Zato si bomo ogledali le nekaj običajev ob

najpomembnejših kmečkih delih. Ti imajo sicer paralele povsod po Sloveniji, vendar so za nas zanimivi, ker se v podrobnostih razlikujejo od drugih, poleg tega pa iz leta v leto izgubljajo svoje značilnosti, zaradi uveljavljanja strojev.

Žetev je bila za kmeta eno najpomembnejših del, saj je bil od nje odvisen njegov obstoj. V preteklosti je bil zanj naraven proces, od kalitve zrna do dozorelega žita, zelo skrivnosten, zato je v njem videl delo demonov. Ob žetvi naj bi se to bitje umikalo iz klasa v klas, dokler se nazadnje ni znašlo na zadnjem snopu, ki je predstavljal utelešenje nevidnega duha rasti in tako postal predmet posebnih navad in vraž. Te navade so se po obliki, ne pa po vsebini ohranile marsikje še danes. Za zadnji snop v Škalah pravijo, da so »babo naredili«, v Topolšici pa je žanjica, ki je bila zadnja »babo zavezala«. Pri tem je morala posebej paziti, da je bil ta snop zelo velik, kar je bilo zagotovilo, da bo naslednja letina bogata. V zvezi s čaščenjem in žrtvovanjem demonu rasti je tudi drug običaj, ki ga opisuje Franjo Mlinšek v svojih zapiskih okoli leta 1930. Takrat je bila povsod v okolici Velenja navada, da je po končani žetvi prišlo na mizo vino, bel kruh, potica, kot ob največjih praznikih. To ni bil samo izraz veselja nad opravljenim delom, ampak skriva v sebi tudi globlji pomen žrtvovanja, ki se ga danes seveda nihče ne zaveda več.

Mlačev je bila najbrž najtežje delo našega kmeta, hkrati pa tudi eden največjih delovnih praznikov, ki so ga redno zaključili z gostijo in s plesom. Začeli so ponavadi avgusta, navsezgodaj zjutraj in pri tem kar tekmovali, saj je bila za gospodarja in za mlatiče prava sramota, če so vstali pozneje kot pri sosedu. Tekmovanje je nato trajalo ves čas mlačve, spremljali so ga zanimivi običaji, od katerih so vsaj nekateri ostanki preganjanja žitnega duha iz zadnjega snopa.

V 19. stoletju so več ali manj še povsod mlatili s cepci, danes imajo povsod že mlatilnice. V Škalah pa tudi drugod

so mlatili na lesen »gepel«, ki ga je poganjala voda. Kadar so mlatili s cepci, so snopje na gumnu (gobno, gubno itd.) razpostavili v »krenc« tako, da je bilo klasje obrnjeno proti sredini. Krenc so nato mlatili dvakrat, odstranili slamo, ostanek še enkrat pomlatili, z vejalnikom prečistili zrnje, ga porinili na sredo poda, okoli pa postavili nov krenc. Ves postopek je trajal eno uro in v tem času so dobili ponavadi poldrugi škof zrnja, če je mlatilo šest ljudi.

Poglejmo si še nekatere običaje zvezane z mlačvijo. Že takoj po začetku dela so morali biti mlatiči zelo pazljivi, saj zaradi sosednjih mlatičev večkrat niti pomalicati niso imeli časa. Paziti so morali na svoje orodje, še bolj sramotno pa je bilo, če so jim ti uspeli pod slamo vtakniti metlo. Če storilca niso prijeli na meji kmetije, je moral gospodar kot odškodnino zato, ker so »metlo klepali«, takoj zapreči vola, na voz – »trom« so naložili metlo (okrašeno s papirnatimi trakovi), šarkelj, cigare, vino, žganje itd. Zvečer so vse to s skupnimi močmi pospravili, največkrat so si dobili še godca in se z dekleti zavrteli po podu. Naslednji dan so morali vse to vrniti v dvojni meri. Če so mlatiča, ki je podtaknil metlo, dobili na meji kmetije je seveda sledila kazen: v Šaleku so ga zvezali z metlo na hrbtu in mu ponujali pijače ali pa so ga namazali s sajami, v Škalah so ga pretepli s koprivami, v Velenju s cepci.

Konec mlačve ali že prej, so na marofu, kjer je bila mlačev, postavili lepo smrečico – »koš« in jo okrasili s papirnatimi trakovi, cigareti in rožami. Tudi tega so morali varovati noč in dan, saj je bil »koš« vsakokrat cilj nočnih pohodov sosednjih mlatičev. V Topolšici so ga, če so imeli uspeh, obesili na drevo ob glavni cesti, tako da so ga lahko vsi videli, spodaj so podrobno opisali svoj podvig. Tisti, ki so dopustili, da so jim ukradli smrečico, so bili včasih tudi celo leto izpostavljeni neprestanemu zbadanju in posmehovanju. V okolici Velenja so včasih na gumnu napravili »strahu« (žitni duh?) iz slame, ki so ga mlatiči prav tako varovali ves čas mlačve.

Ko je delo pri mlačvi šlo h koncu, je vsak mlatič še posebej pazil, da ni zadnji udaril in »babe ubil« ali zvezal zadnjega otepa slame. V Šaleku so takega mlatiča večkrat zavezali v zadnji otep slame, kar je nedvomno ostanek verovanja v žitnega duha. Seveda je šlo pri vsem tem le še za šalo, nihče pa ni vedel vzroka niti izvora tega običaja.

Podoben značaj kot mlačev je imelo tudi mletje prosa (mencanje), saj je tudi to kolektivno delo, ki so ga spremljali različni običaji. Še bolj kot pri mlačvi, je bil tu poudarjen praznični značaj dela, ne samo zaradi gostije, ki je sledila delu, ampak tudi zato, ker so delali vedno fantje in dekleta v parih. Zanje je mencanje pomenilo težko pričakovano zabavo.

Ko so proso poželi, so ga napravili v stave (Topolšica), nato so te na vozu odpeljali na gumno in jih tam zložili v kopo. Zvečer so domači povabili fante in dekleta v parih na mencanje, Mencali so tako, da so se po parih držali za ranti pritrjeni na nasprotnih straneh gumna in skakali po kopi. Vsak par je skakal vzdolž rante po trikrat, nato so drug drugega metali na kopo, kar je smeh še povečevalo. En par je med mencanjem stresal slamo in jo ločeval od zrnja. Ko se je bližal konec metve, se je zabava stopnjevala, saj je gospodar v zadnjo stavo ponavadi skril mesa in klobas, pari pa so tekmovali kdo bo dobrote prej odkril. To je bil seveda že uvod v praznično večerjo. Po njej se je začel ples, ki je trajal vse do jutra. Naslednji večer se je to nadaljevalo pri drugi hiši in tako so včasih opravili na teden kar po štiri metve.

V okvir kolektivnih del pri spravljanju pridelka spada tudi kožuhanje, ličkanje koruze. To so v Topolšici poželi celo s slamo vred in jo nato »strokali« – odstranili stržen. Na kožuhanje so povabili sosede (tudi do trideset ljudi), ki so koruzo olupili ponavadi tako, da so nekaj bilja pustili in zanje obesili storže pod kap hiše ali na kozolec. Marsikomu je kožuhanje še danes v prijetnem spominu, kot ena izmed redkih priložnosti v letu, ko se skupaj zabavajo stari

in mladi. Med delom so se najbolj izkazali zlasti najstarejši v vasi, ki so pripovedovali bajke in zgodbe, ki so se prenašale po ljudskem izročilu. Najraje so pripovedovali o podvodnih možeh, strahovih in duhovih, kar je najmlajšim vedno pognalo strah v kosti. Končanemu delu je sledil likof, pri katerem je največkrat prišlo na mizo prekajeno svinjsko meso (Šalek), nato so se stari in mladi zavrteli in ples proti jutru zaključili s »pouštrtancom«.

živinoreja

Drugi najpomembnejši vir za preživljanje našega kmeta je bila živinoreja, ki je v nižjih predelih nastopala enakopravno s poljedelstvom, ponekod je postala tudi dominanten način gospodarjenja. Vendar v naši dolini prevladuje nižinska ali hlevska živinoreja, medtem ko pašniška nima tolikšnega pomena kot drugje po Sloveniji, čeprav njene pojavnne oblike lahko opazimo tudi pri nas.

Govedo je bilo pri nas neprimerno bolj razširjeno kot druge vrste živine saj poleg dajanja mleka in mesa lahko opravlja še vleko, zlasti na težjih terenih. Najpogostejši pasmi sta slovensko plavo in pšenično govedo. Konje so imeli največ na dolinskem dnu in še tu le večji kmetje.

V prejšnjem stoletju je bilo v dolini tudi precej drobnice, ki je bila pomembna tudi kot vir surovin za domačo suknarsko obrt. Leta 1875 je bilo v okolici Šoštanja 2769 ovac, gojili so jih predvsem kmetje v višjih legah, kjer so bile velike kmetije, ki so imele po sto in več ovac. Najbolj čislana je bila solčavska ali jezerska ovca, ki ima sicer raskavo volno, zato pa je zelo utrjena, zmerna pri hrani, povrhu ima še dobro produkcijo mesa ter tako zavzema prvo mesto v Evropi. Pri nas je bilo te pasme največ v okolici Belih vod in Plešivca.

Glede na pomembnost živinoreje, je seveda razumljivo, da je bil kmet vedno zainteresiran, da je bila živina zdrava. Tako so se skozi stoletja razvile razne vraže, običaji in načini zdravljenja povezani z njimi. Omenili smo že črno olje, ki naj bi živini vrnilo mlečnost. Še bolj izrazito »čarovniški« zwarek iz okolice Velenja je zapisal F. Mlinšek: »Za konje in vole je treba pred Sv. Jurijem modrasa dobiti, ga v olje dati, steklenico, ki mora biti zelo močna, v gnoj zakopati. Tam jo je treba pustiti nekaj tednov, da se modras čisto razpusti, nato je treba to tekočino dajati volom in konjem na kruh po kapljicah in sicer na tešče zjutraj.« Na živino so imele po ljudskem verovanju veliko moč tudi čarovnice. Tako je neka čarovnica (vraža iz okolice Velenja) imela na podstrešju privezano vrv. Kadar je rabila mleko, je šla in molzla vrv in mleko je teklo v žehtar, pri sosedih pa so bile medtem vse krave suhe. Večkrat so za bolne živali verjeli, da so jih obsedli uroki, te pa so preganjali s polaganjem raznih čarovnih predmetov na živino ali z odštevanjem urokov (urokov je devet, jih ni devet, urokov je osem, jih ni..., tako dolgo, dokler urok ni bil izgnan). Prav tako so živino zaobljubljali krščanskim svetnikom npr. v Škalah Sv. Antonu, ki so mu v ta namen darovali mesa, klobas ali kako žival, to pa potem prodali na dražbi. Posebne pozornosti je bila živina deležna tudi ob tzv. prelomnih časih, kot je Božič, ko je vsaka glava v hlevu dobila košček prazničnega kruha »namžnika« (namiznik), ki naj bi imel nanjo čarodejen vpliv in jo obvaroval pred boleznimi. Podobna šega je bila tudi na Veliko noč. Za zdaj o tem dovolj, saj se bomo k izvoru in pomenu teh šeg vrnili še pozneje.

čebelarstvo

Naslednja panoga kmečkega gospodarstva, ki si jo bomo ogledali, je čebelarstvo. Po pomenu se seveda ne more meriti z živinorejo, vendar je kljub temu imelo v preteklosti večji pomen, kot se zdi danes. Med namreč ni bil edini

produkt čebelarstva, ampak so uporabljali tudi satovje kot surovino za lectarstvo in svečarstvo.

Tudi čebelarstvo ima svoje korenine daleč v preteklosti, ko so ljudje odvezemali med divjim čebelam iz drevesnih dupel. Pozneje so ta dupla izrezali in spomin na te začetke čebelarstva še danes živi v imenu panj. K nam se je pozneje, verjetno iz alpskega prostora, razširila košnica – oblika panja pletenega iz slame ali vrbinih viter. Te so pred desetletji uporabljali tudi pri nas. Po vse večjem uveljavljanju ajde se je močno razširilo tudi čebelarstvo, ki je v 18. stoletju doseglo svoj višek, za ta čas pa je značilna tudi uporaba nove oblike panja – kranjiča, ki je bil tudi pri nas najbolj pogost.

Zelo zanimive zapiske o čebelarstvu v dolini lahko najdemo v zbirki narodopisnega gradiva učitelja Franja Mlinška iz Velenja, ki smo ga omenili že prej. Tako pravi, da so panj v okolici Velenja imenovali ulj, čebele pa večkrat bečele. »Matičnjak« je bil »stavba po dolgem in po črez«, »zaplemc«, zalega, »seti« satovje itd. Čebelnjak so pri nas pokrivali z deskami in skorjami (!!), ker so verjeli, da čebele tako rajši delajo. To je seveda zelo zanimiv spomin na panje v drevesnih duplih.

Čebelarska dela opisuje Mlinšek takole: »O Sv. Jožefu se začnejo pregledovati in snažiti panji, potem šele krmili. Če se panj namreč ne obdrži sam, potem se ga po mnenju čebelarjev ne splača obdržati, ker krma stane preveč. Plesnivo satovje so po pregledu »spodaj priglihali«, prav tako so porezali napačne satove, ki niso bili za plemo, niti za nabiranje. Po Jožefovem so čebele krmili tako dolgo, dokler se niso bile sposobne same vzdrževati. Znamenja, da bodo čebele rojile, so bila za čebelarje posebej važna, da so pravočasno nastavili pred panj prestrezala. Ko so se začele čebele »v štrenah držati in kopice metati« je bil to zanesljiv znak, da bodo rojile. Roje so imenovali prvec, drugec, tretjek ali prvi mladenec, drugi mladenec itd. V jeseni so roje za nadaljnje plemo odbirali po teži«.

Tudi pregovori, reki in vraže v zvezi s čebelami so bili v dolini precej razširjeni. Tako je V. Moderndorfer objavil v knjigi Verovanja, uroki in običaji Slovencev iz zapiskov M. Menceja in F. Mlinška tole: »V Šaleški dolini dobro vedo, da bodo čebele dobro uspevale, če je na Jožefovo lepo.«

»V Škalah vsak roj uide, če se začudiš, ko ga zagledaš in hkrati gledaš nanj izpod roke.« Zanimiva je tudi tale zgodba, prav tako iz Škal: »Traški Tomaž v Škalah je ukradel rajnkemu Matvozu, ki je imel zelo pridne čebele, najboljši panj. Ko je Matvoz zvedel za tatu in mu ta, kljub grožnji, da mu bo nekaj naredil, kar bo imel dovolj za vse življenje, ukradenih čebel ni vrnil, ga je Matvoz začaral in Tomaž je bil krumpast vse življenje.« Povsod po dolini so bili tudi prepričani, da je mogoče čebele uničiti, če jim polože v panj hostijo in jih s tem poženejo na rop. Rop lahko preprečijo tako, da v panj položijo konopljo, ki smrdi, tako da čebele medu ne vohajo.

Kot smo poudarili že na začetku, med ni bil edini uporabni produkt čebel, ampak so satovje uporabljali tudi v svečarstvu in lectarstvu. Ta obrt sicer v dolini ni bila razvita, vendar so bili izdelki iz lecta, medica in sveče tako splošen pojav na sejmi pri nas, da o njih lahko mirno napišemo nekaj tudi v okviru tega prikaza.

Najprivlačnejše stojnice za otroke, tudi za fante in dekleta, na naših sejmi (znani sejmi so bili v Šoštanju na Mohorjevo, v Škalah na Jurjevo in Jožefovo), so bile tiste na katerih so prodajali izdelke iz lecta in točili medico. Najbolj znan izdelek lectarjev so bila okrašena lectova srca v različnih izvedbah, najpogosteje so se jih posluževali fantje, da so pokazali svoja čustva izvoljenkam. Drug posladek za starejše dečke, je bila cigara z rdečim staniolnim obročkom, ki je predstavljal ogenj, konica je bila pomočena v makovo zrnje. Izdelovali so tudi rožne vence iz rdečih in belih »lectovih poljubčkov«, ter drobne figurice. Najstarejši motiv pri teh zadnjih je bil otrok v povojih, ki se je še pred

nekaj leti pojavljaj v naših trgovinah. Na sejmi v času setve so prodajali tudi srpe in druga poljedelska orodja iz lecta.

»Bogov kot« pri Zafršnikih v Topolšici

Na Telovo, praznik Janeza Krstnika, žegnanje in vse svete, so točili tudi dve vrsti medice in sicer sladko za ženske in otroke, ki je bila narejena iz razredčenega medu z dodatkom raznih dišav. Za fante in može so točili močno medico, ki so jo dovreli s hmeljem.

ljudska obrt

Z lectarstvom smo že prišli na področje ljudske obrti. Za starejša obdobja naše zgodovine je bilo zanjo značilno, da so kmetje bili sami platnarji, pletarji, sodarji, kolarji, mizarji itd. To je pomenilo, da je vsaka kmetija lahko živela skoraj brez vsakih uslug od drugod. Že v srednjem veku se začnejo obrti ločevati od kmetijstva, nekatere dejavnosti pa

so marsikje še do nedavnega opravljali kmetje sami, ali pa najspretnější posamezniki na vasi, ne da bi pri tem izgubili značilnosti kmeta.

Med najzanimivejše zvrsti ljudske obrti sodijo prav gotovo tiste, povezane z izdelovanjem oblačil. Na samotnih kmetijah, predvsem v višjih predelih še danes marsikaj izdelajo doma, zlasti tam, kjer gojijo ovce. Doma narejena obleka je počasi izginjala že sredi 19. stoletja, saj v poročilih štajerskih nabornih uradov iz 1843. leta lahko beremo, da mladi na tudi v izrazito kmečkih območjih (Bele vode) že nosi obleko iz meščanskega sukna.

Isti vir tudi omenja, kakšno obleko so takrat v večini nosili moški v tem kraju. Narejena je bila iz bukovine (sukno iz čiste volne), sestavljena iz dolgih hlač in jopiča. Zelo so bili v rabi tudi ovčji kožuhi, ki so bili tudi splošno trgovsko blago. Tako v Belih vodah; F. Mlinšek pa opisuje po ustnem izročilu nošo za Velenje v približno istem času takole: »Ženske so nosile modre kikle, ki so bile spodaj obšite s tremi trakovi, črn predpasnik s širokimi trakovi, privezan na desno bočno stran. Večkrat so nosile kar po tri spodnja krila, vsa so imela spodaj našite bele čipke. Namesto srajce so nosile rokavce, zapete pod vratom, nato pa še modrc, ki je bil spredaj močno izrezan, ter žametaste jopice. Ruto so si ogrnile čez rame, konce so preko prsi zatikale za pas. Nosile so tudi naglavne rute, lepo vezene, na nogah so imele bele nogavice in visoke čevlje«. Opis moške obleke je bolj skop, posebej pa omenja zelen žametast »lajbič« z okroglimi kovanimi gumbi.

Toliko o noši, zdaj si pogledjmo še postopek, s katerim so prišli do sukna (bukovine). Nastriženo volno so najprej česali, tako da so jo položili na statični del krtače za volno (zobci so bili jekleni), ki je bila prislonjena ob steno. Nato so z drugim premičnim delom krtače vlekli po njej zelo močno navzdol, nekajkrat so volno narahlo »gor vzeli«. To je trajalo tako dolgo, da so dobili »platlc« volne kvadratne

oblike, kjer so bile nitke lepo urejene v eni smeri. Tako so nam česanje volne opisali Štukovniki iz Šaleka. Iz teh »platlcev« so potem naredili niti, iz njih pa tkali sukno – bukovino in raševino. Najbolj razširjena je bila pri nas bukovina, ki je bila boljša, medtem ko je bila raševina, imenovana tudi mezlan (mezza lana, ital. pol laneno) bolj groba in zato za vsakdanjo rabo.

S tem delovni postopek še ni bil končan, saj je bila bukovina neenako gosta in debela in so jo zato valjali (valhali). To so storili v valjalnicah, posebnih lesenih pripravah, v katere so vložili suknene trakove in nato z zgornjim premičnim delom, ki je imel valovito dno, drgnili po njem. Najbolj znane valjalnice in barvarne sukna so bile ravno v bližini naše doline npr. pri Hofbauerju v Vitanju (delovala še 1949) ter v Lepi njivi v Savinjski dolini. Toda nekateri večji kmetje so na našem področju valhali tudi sami, kar neizpodbitno kaže dejstvo, da ima kmet Senovršnik v Belih vodah valjalnico še danes na podstrešju.

Seveda v dolini niso tkali samo sukna, ampak je bilo zelo razširjeno tudi platno. Še pred drugo svetovno vojno in nekaj let po njej je bilo v dolini precej lanu, iz katerega pridobivajo to tkanino.

Postopek priprave lanu za prejo nam je opisala Štefka Dolar iz Škal: Ko je lan poleti dozorel, so ga »popipali«. Glavine so nato oriflali (odtrgali s stebela) z grebeni (železni česalnik). Glavine s semeni so potolkli s »kijami« ter jih razgrnili na ledino, da so se posušile, stebela so dva tedna močili na rosi ali v potoku, da se je koža ločila od stebela. Ta so potem povezali v velike snope s sreboto ali trto ter jih spravili na sušilnico – »pajštvo«. To so bile majhne koče, v katerih je bila le »velbana peč«, nad njo so bile rante, na katere so zložili lan. Proti večeru so začeli v peči kuriti debela stebela, ki so dolgo gorela. Dim iz peči je sušil lan, saj dimnika ni bilo in je imel izhod le pri oknu in pri vratih. Seveda je bila v prostoru tudi precejšnja vročina, zato sušilci, ponavadi moški, niso dolgo zdržali v

prostoru. Le od časa do časa so se nizko pri tleh splazili v pajštvo in obrnili snope ter pazili, da ni postal ogenj premočan in zažgal snopov.

Zjutraj je bil lan posušen in zdaj so bile na vrsti terice. Ponavadi so k eni hiši prišle po štiri, ob dobrih letinah včasih celo osem. Tu se je morala izkazati predvsem gospodinja, saj je požrešnost teric prišla že v pregovor. Uporabljale so dve vrsti trlic, enodelne in dvodelne, ki so jih pritrdile v zareze ob pajštvi ter začele tretji. Vsak snop so trle najprej pri glavi in nato pri korenu, vendar najprej samo na pol, tako da je odpadel »pezdir«. V rokah so jim ostale »pesti«, ki so jih spet dale sušit za kako uro, nato so jih do konca otrle in tako dobile predivo. Ena izmed teric je predivo gladila in ga vezala v »pušelce«, v vsakega po petnajst »pesti«.

Preden so pušelce predli, so jih razvezali in dali predivo na grebene ter ga prečesali. Dokončno so ga zravnali s stresačko – tanko, kratko palico. Spomini na teritev in druga dela v zvezi s tkanjem platna so po naših kmetijah še precej živi, zlasti v Škalah. Še danes stoji tam Ločanova pajštva, ki je bila v uporabi še po drugi svetovni vojni, ko je tekstila primanjkovalo.

Delo so nato nadaljevali ob dolgih zimskih večerih, ko so ženske sedle za kolovrate in predivo spredle v niti. Pri tem so morala biti pridna zlasti neporočena dekleta, ki niso smela iti plesat za pusta, če do takrat ni bila spredena vsa preja v hiši (Škale). Seveda delo le ni bilo tako hudo in je bilo večkrat povezano z zabavo. V preteklosti so se celo zbirale vse predice v vasi na prejo pri eni hiši, fantje pa so jim morali nositi kolovrate. Ti so imeli spodaj »nogaunco« s katero so poganjali kolo. Nad njim je koželjč z vretenom – »špulo«. Nit se vleče iz povesma prediva, ki stoji na preslici samostojno poleg kolovrata, preko špule na motovilo, kjer se po dve niti skupaj zvijajo v štreno.

Tkali, vsaj v zadnjem času, niso več povsod, ampak so to opravljali le najbolj spretni tkalci. Tako so v Škalah vsi nosili tkat v Šmiklavž; belo platno so potem doma še belili – »plajhali«, tako da so ga poleti močili na soncu vsaj štirinajst dni.

Tipična ljudska obrt je bilo pletarstvo, saj dejstvo, da pri nas ni bilo pletarskih cehov, dokazuje, da je bila to dejavnost socialno najšibkejših slojev v vasi. V naši okolici so se z njim največ ukvarjali kajžarji in gostači, tudi obrtniki, ki so bili vezani na sezone (tesarji in zidarji). Najpogostejši izdelki so bili jerbasi, košare in koši iz leskovih viter, ki so bili prav estetskih oblik in umetelno spleteni.

Tudi najpreprostejša mizarska, sodarska in kolarska dela so kmetje največkrat znali opraviti sami. Posebej važno vlogo je igralo v obrti tudi lončarstvo, čeprav pri nas izrazitih lončarskih središč ni bilo. V zadnjem stoletju in še prej smo bili navezani na močno lončarsko obrt v Zadrečki dolini. Zlasti pomembno vlogo je imel v tej trgovini Šoštanj, kamor so Zadrečani prodajali predvsem večjo posodo; za kuhanje žganja, za mast, za bob in fižol ter manjše glinaste sodčke za žganje in drugo pijačo. Najbolj znan izdelek so bili klobuki za pečenje domačih krvavic, ki so jih izdelovali v Kokarjih. V Šoštanj so jih pripeljali jeseni tudi do sto dvajset kosov ter jih nato razpečevali na severu od Plešivca tja do Valdeka, na jugu pa od Velenja preko Št. Janža do Vojnika.

KMEČKI DOM

Kmečki dom v svojem najširšem smislu ne pomeni le hiše, ampak poleg nje še vsa gospodarska poslopja, dvorišče, vrt, sodovnjak, tudi njive in travnike in nenazadnje tudi krvne in duhovne vezi sorodstva. Zato moramo domu v najširšem smislu nakloniti nekaj pozornosti tudi mi.

Govoriti o tem na splošno, je za naše območje zelo težko, saj je treba upoštevati razlike v času nastanka domov ter razlike med samotnimi višinskimi in ravninskimi kmetijami, prav tako ne moremo enačiti gruntarskih in kočarskih kmetij. Tudi podrobnejše raziskave, ki bi odkrile razlike in podobnosti med njimi, še niso bile opravljene. Zato imajo

Zafršnikova domačija v Topolšici

rezultati, ki jih bomo podali, le močno informativno vrednost.

*Najprej je treba poudariti, da pri nas prevladuje gručasti dom, pri katerem so vsa poslopja nanizana okoli hiše. Tak dom opisuje za naše področje Gustav Šilih v povesti *Beli dvor*:*

»Hiša je pritlična, s škodlami krita. Blizu je hlev s podom in parno ali senikom Ob potočku Smodivnici je majhen mlin, ki žene le spomladi, ko je več vode, nanj je priključena večja žaga. Vozadju, bolj na samem je preužitkarska hišica. Tu je še kapelica z majhnim zvonikom... Zadnje poslopje je lesena sušilnica za sadje.«

Tu gre seveda za precej izjemen, verjetno tudi izmišljen, primer visoke samotne kmetije, ki pa vendar v precejšnji meri odseva resnično stanje. Tudi mnoge manjše kmetije imajo sušilnice za sadje (pajštve, Velenje) in mline, prav tako preužitkarske hišice (pri Pristovšku – Topolšica). Kapelice, v katerih bi lahko maševali, seveda niso tipičen pojav za kmečki dom, vendar pa zlasti pri samotnejših kmetijah niso redke manjše kapelice in znamenja. Na koncu ne smemo pozabiti slovenske posebnosti in znamenitosti – kozolca, ki tudi v naši dolini večkrat pomeni višek kmečke arhitekture.

Mi se bomo zadržali le pri sami hiši, ki kot že rečeno, predstavlja središče družinskega življenja. Šaleška dolina sodi v območje osrednje slovenskega tipa hiše, ki pa ni enoten, kar se pokaže tudi pri nas. Po dosedaj znanih dejstvih bi lahko rekli, da sta v dolini precej enakomerno porazdeljena tip pritlične in tip vrhkletne ali vrhhlevne hiše. Značilen primer vrhhlevne hiše je npr. Strževa domačija v Škalah, v kateri se je v začetku prejšnjega stoletja rodil dr. Jože Kranjc, pravnik evropskega slovesa.

Med najbolj tipičnimi in zato najzanimivejšimi pritličnimi hišami je Zafršnikova domačija v Topolšici, ki je deloma lesena. Spada v prvi pritlični tip hiše. Po zatrjevanju gospodarja je hiša ostala nespremenjena vse od konca 18. stoletja, kar njen izgled v precejšnji meri potrjuje. Zelo značilna je tudi notranja razporeditev prostorov: skozi glavni vhod se pride v vežo, na levi strani je kamra in shramba, na desni pa osrednji prostor »hiša« in nato še ena ozka kamra. Iz take razporeditve, ki jo lahko opazimo tudi v Škalah in Šaleku, lahko sklepamo na starejšo enocelično obliko hiše, ki je imela le en prostor – dimnico, v kateri so bivale tudi živali. Pozneje so temu prostoru pridružili vežo, nato se kot bivalni in komunikacijski prostor uveljavi izba – hiša, tej so dodali še kamri na obeh straneh in tako pridemo do prej opisanega tipa.

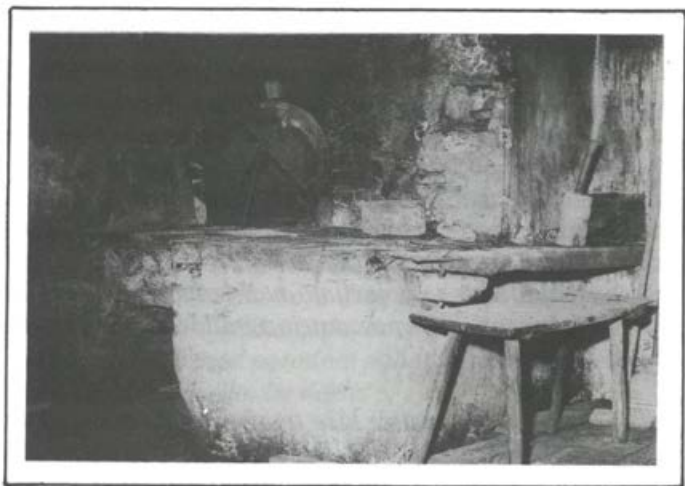
Oglejmo si sedaj funkcijo notranjih prostorov in njihovo opremo, kakšna je bila v preteklosti in kakor se nam kaže danes. Pri tem bi opozorili tudi na to, da se pomembnost posameznih prostorov odčituje že na zunaj in sicer v razporeditvi oken. Tako imata kamri le po eno oz. dve okni, tudi kuhinja ima le druga hišna vrata in okno, ki je novejša, medtem ko ima »hiša« kar štiri, vsa pa gledajo na cesto in tudi tako simbolično kažejo, da je to osrednji bivalni prostor.

Notranja oprema je bila v preteklih stoletjih za današnje pojme zelo revna. Tako so v 18. stoletju tudi zelo bogate družine imele le eno posteljo, malo so uporabljali mize in klopi, predmeti kot'so ura, podobe na steklu, slike, pa so bili prave bele vrane. Nasprotno se da ugotoviti naravnost velikansko število statev, kolovratov, nečk, košar, pletarjev, mehov za moko, glinastega posodja itd. Vsak kos pohištva je imel že od nekdaj svoje natančno določeno mesto, ki ga lahko ugotovimo še danes.

Prvi prostor, v katerega pridemo skozi glavna vhodna vrata, je veža. Tu je skoraj redno stala klop s škafi (Rous – Topolšica). Drugi kosi opreme so bili še »kaduna«, nizka skrinja kamor so spravljali največ že pripravljena jedila. Blizu vhoda v »hišo« je stal sklednik, v pritličnih hišah pa iz veže vodijo tudi stopnice na podstrešje. Naravnost iz veže vodijo vrata v kuhinjo, ki je bila še pred desetletji »črna«. Tudi take ponekod še obstajajo, bodisi kot prostor za svinjsko kuho, ponekod v Zavodnjah, Belih vodah, Lomu pa v njej kuhajo celo še za ljudi. Osnova take črne kuhinje je odprto ognjišče z obokom na katerem so kavliji za prekajevanje mesa, obvezen kos opreme je bilo tudi tnalo s sekiro.

Ko že govorimo o kuhinji, seveda ne moremo mimo posode, ki so jo uporabljale naše babice. Izvor te posode smo omenili že, ko smo obravnavali lončarstvo, ostane nam le še, da opišemo obe osnovni vrsti posod: kuhinjsko in shranila. Kuhinjska posoda se je razlikovala od shranil po tem, da

praviloma ni imela nobenih okraskov, razlika je bila v obliki, saj je kuhinjska posoda trebušasta (da so jo lahko prestavljali po ognjišču z burkljami), shranila pa so bolj valjasta. Med prvimi so najbolj značilni različni piskri, ki imajo imena po velikosti in uporabi npr.: mali, srednji, veliki, pa svinjski, mlečni, pisker za župo, kašo itd. Omeniti je treba še razne vrste latvic in poseben dvojni lonec za nošenje dveh jedi na njivo – »južnar« ali »župnjek« in seveda nam že znani kokarski klobuk za pečenje klobas. Najbolj znana shranila so bila: za fižol fižolar, za mast mastek ali maščobljak, za kašo kašnjek. To posodje je konec 19. stoletja zelo hitro izpodrivala nova kovinska posoda, ki so jo začeli izdelovati 1894 v Celju. Že leta 1937 F. Baš izrecno pravi, za Št. Andraž, da je zadrečka lončarska posoda le še na podstrešju.

Notranjost dimnice v Zavodnjah

Vrata na desni ponavadi vodijo v izbo ali hišo. Tu je v kotu med okni stala bela javorova miza, okoli dve klopi z naslonjalom. Nad mizo je bogkov kotek z raznimi podobami, danes največkrat brez vsake umetniške vrednosti. S stropa

nad mizo je pogosto visel golobček, ob strani božja martra in rožni venec z oljčnimi vejicami (pri Zafršniku imajo tega nad vrati v kamro). Ob isti steni, to je nasproti vrat, je od 19. stoletja dalje bila tradicionalna oprema zibka ter stenska ura. Takoj za vrati je bila seveda velika lončena peč s klopjo, kjer so se pozimi vršila vsa družinska dela: prebiranje fižola, pletenje košev, preja, ličkanje koruze itd. Z nje so najmlajši spoznavali prve »velike resnice« življenja, kadar se je najstarejšim razvezal jezik in so začeli pripovedovati svoje doživljaje in bajke.

Iz hiše vodijo vrata še v majhno kamro, kjer sta bili dve, največ tri postelje ter ena ali dve skrinji, ki sta pogosto služili tudi za posteljo doraščajočim otrokom. Na drugi strani veže prostori niso bili tako natančno določeni, največkrat pa stoji tam še ena kamra in shramba (»špajz« – Šalek).

Seveda so obstajale razlike med ravnimi in bogatimi kmeti, ki so se kazale v številu postelj in drugih kosov pohištva ter v kvaliteti lesa, iz katerega so bili. Boljši les je bil orehov in češnjev. Po baroku se ta razlika pokaže tudi v načinu izdelave (bogata rezbarija, intarzirano pohištvo). V nekaterih primerih so se premoženjske razlike pokazale tudi v samem načinu gradnje hiš. Te so npr. dvonadstropne, od renesanse dalje pa se pojavljajo tudi izrazito opleševalni gradbeni elementi, ki jih povzamejo z gradov, cerkva in meščanskih hiš.

Pri nas so to najpogostejše hiše trgovcev, gostilničarjev in zelo bogatih kmetov, vse pa lahko uvrstimo v stilno obdobje kmečkega klasicizma. Najizrazitejši primeri takega stila so: v Šaleku Prislanova hiša, v Šentilju gostilna pri Pirhū, pogosti primeri so v Šmartnem ob Paki. Zelo zanimiv je tudi primer Mingševe hiše v Bevčah, ki je verjetno še precej starejša kot ostale.

DUHOVNA KULTURA

Do sedaj smo si ogledali materialni del kulture pri nas in poskušali prikazati osnove kmečke gospodarske dejavnosti. Zdaj je na vrsti duhovna kultura. Sem sodijo razne šege in navade s področja odnosov med ljudmi, tudi ljudsko verovanje, pesem z glasbo in plesom, likovna umetnost, ljudsko zdravilstvo itd. Nekateri elemente tzv. delovnih šeg, ki sicer nedvomno sodijo sem, smo že opisali.

Najprej si bomo ogledali navade ob praznikih življenjskega kroga. V človekovem življenju obstajajo tri izrazite prelomnice, okoli katerih se je koncentriral velik del običajev pri vseh narodih. Te prelomnice so rojstvo, poroka in smrt.

Bodoča mati more, po ljudskem verovanju, že pred rojstvom vplivati na to, kakšen bo otrok. Tako noseča ženska v okolici Velenja ni smela gledati mrličev, da se tudi njej ne bi rodil mrtev otrok. Poleg takih prastarih verovanj, so bila razširjena še druga novejša, ki temeljijo na analogiji. Tako je v vsej dolini veljala vraža, da se nosečnica ne sme nikamor prijeti v trenutku, ko si česa poželi, ker se tisti predmet vtisne na otroka in mu pusti znamenje. Prav tako ne sme gledati raznih živali, zlasti zajca, da otrok ne dobi zajčje ustnice. Seveda se je dalo po raznih znakih določiti tudi spol novorojenčka, tako so v okolici Velenja verjeli, da bo, če bodo pred porodom podarili beraču hlače, novorojenec fant, če krilo, bo dekle.

Porod je bil velik dogodek za vso družino in mu je zato v starih verovanjih pripadalo posebno mesto. Oba, nosečnica in dojenček, sta morala biti ob porodu čimbolj izolirana od vseh zlih vplivov. Pri nekaterih primitivnih ljudstvih imajo tako za ta dogodek še danes posebne kočice. Spomin na to izoliranost živi tudi še pri nas. Tako nam je Marija Končnik, znana ljudska babica iz Gaberk povedala, da so med porodom vedno zastrli okna, kar na določen način še

vedno kaže na to staro vero. Še pred prvo svetovno vojno so znali take zle vplive odpraviti tudi drugače. V okolici Velenja so dojenčke zavarovali pred uroki tako da so umili vse vogle pri mizi, prav tako vse kljuke. Ureke so pregnali tudi s kosi oglja in trikraljevsko vodo (ogenj in voda sta dva prastara očiščevalna in obrambna predmeta).

Toda s porodom še ni bilo vse končano. Tudi po rojstvu je bilo treba otroka obvarovati raznih zlih vplivov ter mu zagotoviti, da bo njegovo življenje srečno. Že sam dan poroda je marsikaj povedal o otrokovi bodočnosti, tako da je bil srečen tisti, ki je bil rojen v nedeljo, tisti v petek pa nesrečen. Če je bil rojen zjutraj »mu storjo čebele, če zvečer pa ovce« (Mlinšek). Največja nevarnost je pretila otroku od more, duha, ki »se ne vidi, a se čuje, ko gre«, toda tudi njen vpliv se je dal odpraviti z »morino taco«, ki so jo pogosto narisali na zibelko. Enak znak (peterokraka zvezda) je lahko pred moro obvaroval tudi živino. Posebej važna je bila za novorojenca prva kopel, ki je imela še pred nekaj desetletji mnoge magične elemente. V okolici Velenja je mati v to kopel položila škarje (želja, da otrok ne bi bil raztrgan), molek (da bi bil pobožen) in denar, da bi bil imovit. Vodo okopanca so vrgli čez streho, »otročjo posteljico« pa zakopali pod mlado drevo, vse, da bi otrok lepo rasel. Obstajajo pa še druga dejanja, ki naj bi otroku pomagala pri vstopu v življenje. Tako so ga položili v žitnico, da bo bogat, fant je bil tem urnejši, čim dlje ga niso krstili, na čelo so mu dali topel kruh, da je hitreje spregovoril itd. V Gaberkah in Velenju je bilo dobro, da je otroka pred prvim rojstnim dnevom videlo čim manj ljudi.

V dolini lahko opazimo še zadnje ostanke iniciacije (vpelevaje otrok v življenje odraslih), čeprav že precej deformirane. Tak ostanek prav gotovo predstavlja vera, da otroku ne smejo striči las in nohtov dokler ni star leto dni.

Šege ob smrti so po svojih obrambnih in drugih elementih precej podobne rojstvu, saj smrt še danes, tako kot rojstvo,

marsikomu pomeni prehod v neko novo skupnost, ki je kot »prelomen čas« zvezana s posebnimi nevarnostmi. Tudi marsikatera navada, ki jo opazimo še danes, izvira iz starodavnega strahu pred vračanjem pokojnika in na drugi strani iz ljubezni in spoštovanja do njega. Tokrat bomo omenili le nekaj najstarejših in najzanimivejših vraž iz naše doline. »Nazaj hodi« rad tisti, ki umre prej kot mu je bilo usojeno, miru nima tudi tisti, ki mu v krsto položijo denar, ali tisti, ki mu sorodniki niso izpolnili njegove zadnje želje. Za vse take primere znajo po ljudski veri najboljše poskrbeti berači ali duhovniki, ki od pokojnikov zvedo, kaj jim ne da miru, nato pa jih zagovorijo.

Omenimo še nekaj manj znanih elementov, ki se trdovratno držijo v pogrebnih običajih. Ponekod je še danes običaj, da se v poznejših urah bedenja pri mrliču, začnejo pripovedovati pravljice, najprej res o strahovih, pozneje pridejo na vrsto tudi smešne zgodbe in celo pesmi, s tem pa že skoraj vedro razpoloženje. Tudi to ima zelo stare korenine, saj so včasih verjeli, da se s hrupnostjo in veselostjo obvarujejo pred pokojnikovim zlim vplivom. Sedmino danes pri nas povsod pripravijo že takoj po pogrebu, marsikje v Sloveniji pa še vedno sedmi ali osmi dan. Toda kljub temu je ta običaj še vedno ostanek gostije, poznane po vsem svetu, katere namen je bil nahraniti pokojnika in se združiti z njim v uživanju jedi.

Za konec preidimo na relativno bolj vesel dogodek človeškega življenja – poroko. Tudi to je prelomnica v življenju posameznika, toda za razliko od smrti in rojstev je pri tem dejanju človek zavestno udeležen in to se kaže tudi v običajih, ki so povezani z njo. Hkrati pa poroka ni bila samo dogodek, ki bi zadeval posameznika, ampak so bili za tem tudi širši interesi nadaljevanja rodu na vsaki kmetiji. To dobro kaže običaj iz Škal (Vlado Miklavžina), ki je bil še pred prvo svetovno vojno zelo pogost. Tam so vsakega naslednika na kmetiji vodili v svate, ženo so mu večkrat določili starši ali vplivni sorodniki. V svate so hodili pred

pustom, ko je bilo na kmetiji največ časa. Vodil jih je vedno zgovornejši sosed ali sorodnik, katerega najvažnejša naloga je bila pogajanje za doto, tudi takrat kadar je šlo za poroko iz ljubezni.

Ženin, ki ga je vsa zadeva še najbolj zadevala, je moral biti ves čas snubljenja čimbolj tiho. Če so se le dogovorili za doto (največkrat je obsegala telico in hodne prtiče), so takoj naročili oklice in o pustu se je mladi par že poročil.

*Poglejmo si še, kako so potekale poroke v okolici Velenja in Šaleka. Opisala sta nam jih Franc in Poldka Verdel. En dan pred poroko niso imeli največ dela samo v hiši ženina in neveste, ampak se je moral »truditi«
že muzikant, ki je obiskal vse hiše, kjer so bili svatje. Pri vsaki se je nekoliko ustavil, zaigral nekaj viž in seveda prejel tudi plačilo za to. Vsi fantje in dekleta iz vasi, v kateri se je pripravljal poroka, so bili povabljeni na »krenclijo«, pri kateri so okrasili vso hišo, ponekod pa so postavili še slavo-loke. Tudi to seveda ni šlo brez zabave in plesa. Drugo jutro so prvi začeli zares svati po ženinovi strani, ki so z muzikantom šli klicat nevesto. Najprej so iz hiše spustili petelina, nato staro žensko, šele, ko so svatje zahtevali belo lilijo, ali kak podoben simbol, je prišla iz hiše prava nevesta. Na ta način so hoteli včasih preslepiti zle duhove, da ne gre za poroko in tako skušali obvarovati mladoporočenca pred nesrečo.*

Po poroki so se vsi svatje zapodili proti ženinovi hiši in poskušali čimprej zasesti mize. Zlasti je bilo to važno za starešino in muzikanta. Če je bil prvi muzikant, so morali vsi ostali odkupiti mize od njega. Tudi sicer je muzikant skrbel za veselo razpoloženje, pa ne samo z igranjem, ampak je sodeloval pri mnogih igranjih, ki so vzbujale največ smeha, njemu pa prinašale kar čedne denarce. Tako je npr. kradel meso kuharicam in ga nato prodajal na dražbi, odgovarjal na različna vprašanja. Vsaj tako važno, če ne še pomembnejšo, vlogo sta imela camer in družica, ki sta prav

tako skrbela za zabavo vseh. Zlasti zanimive so njune camerske pesmi, ki so večkrat imele čez petdeset kitic. Ostali vaški fantje, imenovali so jih oglarje (iz vogal, ogel), niso smeli v hišo, toda zato so jim pred hišo ali pa v vežo postavili škafovina, pili so ga z zajemalkami. V hišo so lahko prišli le, če jim je kdo izmed svatov odstopil plesalko in ostal do konca plesa zunaj.

Na koncu naj opozorimo še na »šranganje«, prav tako zanimiv običaj prodajanja neveste, kadar gre v drugo faro ali vas, ki je še danes dokaj pogosto.

od pusta do kresa

V naslednjih dveh poglavjih bomo obravnavali ljudske običaje ob najpomembnejših praznikih v letu. Tudi tu nastopajo »prelomni časi« ob katerih si je skušal naš prednik zagotoviti srečo in rodovitnost, s šemljenjem, zganjanjem hrupa, jedjo itd. Katoliška cerkev je sicer skozi celo tisočletje skušala dati tem poganskim obredom vsaj približno krščanski karakter, toda to se ji ni vedno posrečilo in tako še danes v marsikaterem običaju lahko ugotovimo mnoge stare elemente.

Prihajajoča pomlad je našim prednikom pomenila najpomembnejše obdobje v letu, zato so v tem času povsod po svetu znane pustne norčije s katerimi so skušali pridobiti zase zle duhove in si tako zagotoviti dobro letino. Pustne šeme so v teh običajih predstavljale duhove, ki se skušajo maščevati živim (tepežkanje) obenem pa so prinašale blagoslov, tako da so jih bili povsod veseli. Za ta čas je bila posebej značilna nezmernost v jedi. Po celi dolini so poznali rek, da vzame Pust na svoj praznik nož iz rok gospodarja in ga da poslom in otrokom, ki si smejo od potice in mesa odrezati kadar in koliko hočejo. Drugi in seveda osrednji obrambni element je bil sprevod mask, ki je še pred kratkim skrival v sebi zelo stare elemente. Tako so v Podkraju pred

vojno plesali »najprej za korenje, nato še za repo« (Veler). Pustni sprevodi v Topolšici in Šaleku so največkrat predstavljali kmečko svatbo, kar najbrž tudi ni brez zveze s plesom za rodovitnost. Omembe vreden je še običaj, da so v sprevodu vlačili hlod, na njem slamnato lutko »babo«, ki so jo v Topolšici pripeljali pred hišo starejšemu neporočenemu možaku. V Škalah je bil ta običaj že nekoliko okrnjen, saj je nastopal le še slamnat »ded«, postavljen na streho neporočene ženske. V Šaleku je nekoliko starejša »devica« le dočkala svojega slamnatega moža na pepelnico zjutraj. Najstarejša prvina je tu prav gotovo vlačenje hlo-da, ki se ga spominjajo tudi še v Šoštanju, Šaleku in Velenju. Prvotni pomen je v nekaki zvezi s čaranjem rodovitnosti, saj je bilo v davnini drevo simbol rasti in rodovitnosti.

V Šaleku se Marija Prislan spominja, da so o pustu otrokom običajno napravili gugalnice pod kozolci, ali kje druge, kar je za Štajersko precej redke običaj (najpogostejši je v Beli krajini), pomeni pa približno isto kot ples za repo in korenje.

V zvezi s Pustom so bile po vsej dolini razširjene tudi številne vraže, med njimi tudi tile dve. Prvi pečen krof na Pusta je treba pojesti na vrhu sadnega drevesa, če pa tega nimaš, pa pri čebelnjaku. Vsakogar, kdor šiva v ponedeljek pred Pustom ali na Pusta, piči kača.

Kot že rečeno, je skušala cerkev vse te poganske prvine zatreti, vendar ji to ni vedno uspelo. Zato je skušala čas po Pustu ublažiti s strogim postom, ki bi vernike pripravil na novo, tokrat drugačno veselje – Veliko noč. Uvod v to je cvetna nedelja, ki naj bi ponazarjala prihod Jezusa v Jeruzalem. V Evropi je ta krščanski običaj prekril še starejši obred v zvezi s čaščenjem nekega svetega rastlinja, ki je varovalo hišo, njive in travnike pred vsemi nevarnostmi. Spomin na ta dan še danes živi v nošenju butar k blagoslovu.

V Gaberkah se je butara imenovala »vejnik«. To je bil povezek leskovih in drugačnih šib, olepšan s trakovi in mačicami, cvetjem, včasih celo s pomarančami. V Šmartnem ob Paki so sestavili snop tako, da je gledala iz njegove »krone«, narejene iz pušpana, v podobi srca zvita veja iz cvetočega drena.

Les iz teh butar je imel po ljudski veri posebno moč. Tako so po vsej dolini dele butar zatikali v njive ali obesili na češnje ali jablane. Iz njih so delali tudi križce in jih nabili na vrata ali spravili kam drugam, kar naj bi hišo obvarovalo zlasti strele in tudi drugih nesreč. Šibe iz butare so prinašale srečo tudi živini, saj so včasih vsako leto z njo gnali živino na prvo pašo. Vsa ta verovanja bi seveda težko razložili samo s krščanskim obredom, zato se naravnost vsiljuje povezava s starejšim poganskim obredjem.

Naslednji pomemben praznik je Velika noč, ki pomeni že popolno zmago pomladi nad zimo. Tudi tu je katoliška cerkev prekrila starejše običaje povezane s tem obdobjem, toda tokrat se ji je to posrečilo mnogo bolje. Velika noč je tako danes povsem krščanski praznik, na starejše prvine kažejo le nekateri manj važni elementi.

Že cel teden pred Veliko nočjo (Veliki teden) je še pred nekaj desetletji pomenil prazničen čas v katerem so se pripravljali na Kristusovo vstajenje.

Najkasneje v sredo je nastopil »delopust«, ki je po vsej dolini veljal tudi za živino, vse dokler so bili zvonovi zvezani. Kdor se tega ne bi držal, bi imel, tako so menili, nesrečo pri živini in pri domu vse leto. Pripravljali so lahko le krmo, kolikor so jo potrebovali med prazniki. Tudi velikega petka se je držala cela vrsta vraž, ki bi lahko bile tudi predkrščanske, ni pa to nujno. Tako so lovci verjeli, da kdor pije na ta dan pred sončnim vzhodom gorko zajčjo kri, ta bo naletel na divjačino kadar bo hotel.

Veliki petek je bil seveda že praznik, in od zdaj pa vse do Velike noči delo ne samo da ni priporočljivo, ampak s tem napraviš njive nerodovitne, ker v tem času zemlja žaluje. Na veliko soboto so tudi v naši dolini kurili velikonočne ognje, česar se danes le še malokje spominjajo, čeprav F. Kotnik piše, da so jih poznali tudi pri nas. Ti kresovi z vsebino Velike noči nimajo nikakršne smiselne povezave, bolj gotovo je, da predstavljajo spomin na predkrščanske pomladanske ognje in so del starodavnih nam neznanih obredij. Zelo zanimiv je tudi spomin na drugačne ognje, ki so jih v tem času kurili na dvoriščih. Prižgali so jih z blagoslovljeno žerjavico, ki jo je še danes na Veliko soboto mogoče dobiti pri vsaki cerkvi. Ta običaj pomeni nekoliko modificiran ostanek kulta ognja in domačega ognjišča, ki so ga ugasnili samo v tem času in ga nato na novo prižgali z žerjavico.

Osrednja svečanost Velikega tedna je velikonočno žegnanje, ki je vendar še ohranilo nekaj starejših elementov. Tedaj so poleg tradicionalnih jedi, pirhov, mesa, hrena in jajc marsikje v Šaleški dolini dajali žegnanju bučnega olja in celo koruznega zrnja, v Šmartnem ob Paki so dali blagoslovit tudi otrobe. Te so dajali živini, ob hudi uri pa so jih zažigali skupaj z blagoslovljenim lesom, da je bilo več svetega dima.

Tudi Velikonočna jed je bila deležna posebnega spoštovanja in je bilo z njo treba dostojno ravnati, kar tudi kaže na nekatere predkrščanske elemente. V Velenju in okolici so po prazniku zbrali jajčne lupine, hren in druge ostanke blagoslovljenih jedi ter jih razstrosili okoli hiše, ker bi sicer tam celo leto lazile kače. Tudi kosti iz žegna so imele posebno moč. V Velenju so jih na podstrešju zatikali za streho, da bi strela ne udarila v hišo. Po celi dolini je veljala vera, da če si te kosti navzkriž zakopal pod hlevski prag, nobena čarovnica ni mogla v hlev, dokler niso strohnele. Nasprotno pa je tistemu, ki mu je take kosti zakopal pod

hlevski prag nekdo drug, poginila vsa živina. Drugod je ista usoda zadela tistega, ki je zagrebel kost med pepel v krušni peči.

Velik vpliv na zdravje živine niso imele samo kosti. Martin Mencej je tako pred vojno zapisal, da so po vsej dolini kokoši dobile blagoslovljeno koruzo, v Gaberkah pa celo sredino kolača, ki so ga položili v obroč od soda. Tiste kokoši, ki so od tega kolača jedle, so postale za lisice nevidne.

od kresa do novega leta

Najvažnejši prazniki v tem letnem obdobju so povezani s starodavnimi običaji ob zimskem in poletnem sončnem obratu, ko se »dan obesi«.

Oglejmo si najprej običaje ob poletnem sončnem obratu, ki naj bi bil po ljudskem koledarju 24. junija. V tem času so še pred nedavnim povsod po Sloveniji kresovali, kar izvira iz starodavne želje človeka, da bi s tem pomagal soncu, ki je že začelo »hirati«. Ta stari obred se je nato prekril s praznikom Sv. Janeza Krstnika, zato ga danes ponavadi imenujejo Šentjanževo. Pri Slovencih se je ta praznik še hitreje uveljavil zato, ker je bilo njegovo ime zelo podobno »zlatolasemu in zlatorokemu sinu nebeškega vladarja Kresniku« pri starih Slovanih. Skozi stoletja se je spomin na to božanstvo seveda izgubil, ostala pa je vera v čudežno moč kresne noči in šentjanževskih kresov, ki se ne da razložiti samo s praznovanjem godu Janeza Krstnika.

Še pred vojno so kresovali skoraj po vsej Šaleški dolini, okoli kresov pa je, kot poroča M. Mencej, rajala mladina. Ostanek starih šeg je tudi skakanje čez kres, ki so mu v davnini pripisovali očiščevalno moč. Zdaj so preko kresa skakala le še dekleta in tista, ki se ji je skok posrečil, se je

v naslednjem letu poročila. Posebno moč so na ta dan imele tudi nekatere rastline. Tako so pri nas prepletli okna s kresnicami in drugim cvetjem, kar naj bi obranilo hišo coprnic, zlih duhov in strele.

Kako pomembno vlogo je igral kresni dan v miselnosti preprostega človeka, kaže tudi vera, da je v tej noči mogoče vedeževati. Naštejmo nekaj takih primerov: v šoštanjski okolici je dekle osolilo koprivo in kamor se je ta nagnila, tja bo šla po moža ali pa služiti. Katera se bo poročila do naslednjega kresa, so izvedela dekleta v Škalski dolini tako, da so šla v drvarnico po drva in tista, ki jih je prinesla liho število, se bo omožila. V okolici Velenja naj bi prva dobila moža tista, ki je prinesla v hišo največ drv. Prerokovali so ponekod tudi z majaronom, v Velenju pa s poveznjenimi skodelicami in napovedovali rojstvo, poroko ali slovo od hiše. Če so na kresni večer stopili pod kap in zaslišali razbijanje, je to pomenilo smrt. Zelo razširjeno je bilo tudi prerokovanje iz kavnih usedlin in razbeljenega svinca, ki so ga vlivali v vodo. Če se je iz njega naredil venec, je to pomenilo poroko, križ ali sveča pa smrt.

Najbolj svojevrsten je bil čar bezgovega grma, ki je bil razširjen po severnem robu slovenskega etničnega ozemlja in je segal tudi v našo dolino. Tako je pri nas dekle, ki si je želelo moža, na kresni večer trikrat teklo okoli bezgovega grma »na opank« in trikrat prav, zraven pa je govorilo:

*Bez, beza daj moža!
Če lepega ne, pa grdega!*

Bodoči mož je nato skočil iz grma pred njo, da si ga je lahko ogledala in da je vedela, katerega se mora držati, da jo bo vzel. Če pa že sam ni stopil pred njo, je videla v grmu vsaj njegov obraz.

Med ostale praznike poletja in jeseni mnogi uvrščajo tudi različne delovne praznike, kot so mlačev, mencanje, steljarjenje, ki smo jih opisali že na začetku, zato nam ostane le

še najpomembnejše obdobje v letu, obdobje novoletnih praznikov. Tudi ti kronološko sovpadajo z zimskim sončnim obratom 21. decembra in so od vseh letnih praznikov obdržali največ starin praslovanskega izvora. Delno so to prvine čaščenja rajnih, delno prvine čaranja rodovitnosti v novem letu. Cerkev je v to obdobje, polno mračnih demon-skih sil, ki so obvladovale naravo, vnesla toplino in veselo pričakovanje rojstva odrešenika ter tako novoletne praznike spremenila v družinski praznik, vendar so se mnogi prvotni elementi obdržali vse do danes.

Po starem koledarju je zimski sončni obrat prišel že na Sv. Lucijo (13. XII.), zato se že takrat pa še celo nekaj dni prej (Miklavž) kažejo začetki praznovanja. To potrjuje tudi tale vera, ki nam jo je ohranil Mlinšek: kdor si je na Sv. Lucijo začel delati stolček, tako da je vsak dan do Božiča izdelal en del, je lahko spoznal vse čarovnice v domačem kraju. To je izvedel pri polnočnicah, če se je usedel na ta stol in za vse, ki so bile takrat obrnjene stran od oltarja, je lahko trdil, da so čarovnice. Po maši je moral zadenjsko zapustiti cerkev, zunaj hitro napraviti krog in ostati v njem dokler niso odšli vsi ostali. Če je potem še sežgal stol, je bil varen pred njimi.

Spomini na kult umrlih so se ohranili predvsem v močnatih in sladkih jedeh, ki so na jedilniku v teh dneh, in žganju luči. V Škalah tako niso ugasnili luči dokler niso prišli od polnočnic. Še bolj so ohranjena dejanja, ki imajo značaj magičnega vplivanja na rodovitnost in srečo v novem letu ter različna vedeževanja. Tudi tu imajo poseben pomen nekatere jedi, med katerimi posebno mesto zavzema božični kruh. Temu so v Velenju rekli namiznik ali stolnik, na Slemenu in v Šmartnem ob Paki poprtnik, v Šaleku stoujek pa tudi namžnik; ponekod po dolini pa celo močan kruh! To je bil kruh iz bele ali črne moke, ki je včasih stal na mizi vse do Sv. Treh kraljev. Pripisovali so mu posebno moč in so ga povsod po dolini dajali košček za zdravje in rodovitnost vsaki glavi v hlevu.

Poleg kruha, ki je kraljeval na božični mizi, so pred vojno skoraj povsod dajali na mizo še različne druge stvari. Tako omenja Mlinšek še pšenične otrobe, družinski rožni venec, vse skupaj pa so pregrnili z belo ruto. To je ostalo na mizi do Sv. Treh kraljev, ko so kruh in otrobe razdelili med ljudi in živino. Na drugem mestu Mlinšek omenja še žehtar in pinjo, ki so ju dodajali najbrž za dobro žetev. V isti namen so včasih postavljali na mizo tudi kravji zvonec. Vse to se je že v času po I. svetovni vojni hitro opuščalo, zlasti v delavskih družinah. To dobro kaže tudi primer, sicer verne družine iz Škal, kjer je že med obema vojnama na mizi ostal le še šopek zelenja.

Zelo daleč nazaj datira tudi okraševanje hiše z različnim zelenjem. Verjetno gre za običaj, ki smo ga prevzeli iz rimske kulturne tradicije in simbolizira začetek novega življenja. Te navade, ne gre zamenjevati z germanskim božičnim drevescem, ki se je pojavilo veliko pozneje, zlasti v mestih. Na vasi se je naprej ohranjala tradicija jaslic, ki je postajala, kakor se spominja Marija Prislan iz Šaleka, celo manifestacija slovenske narodne zavesti.

Tako kot ob vseh prelomnih časih, je bilo tudi ob novoletnih praznikih zelo pogosto vedeževanje. V Velenju so tako verjeli, da je treba na Božič iti pred polnočjo na tako drevo, na katerem so cepljene tri vrste sadja. Takrat se lahko sliši od ene strani, kje bodo požari, od druge, kje bodo mrlič, od tretje, kje bodo poroke. Če kdo pri polnočnicah, pri povzdigovanju ni pokleknil, je lahko izvedel, kdo bo v tem letu umrl, če je po vrnitvi šel okoli hiše in pogledal skozi okno. Prav tako so v Velenju pred polnočnicami večkrat prerezali na pol šest glav čebule. Ko so se vrnili, so po tem, koliko se je posamezen krajec ovlažil, sklepali, kako moker bo posamezen mesec. V vseh krajih v Šaleški dolini so poznali običaj, da gredo na sveti večer k potoku, ki teče na meji dveh kmetij, ne da bi se ozirali na svojo domačijo. Če so slišali v vodi razbijanje, je to naznanjalo smrt, godba pa je pomenila poroko.

Nekdanje preganjanje škodljivih duhov z zažiganjem dišečih rastlin in vodo okoli Novega leta, se je ohranilo kot blagoslavljanje in kajenje. V Topolšici se še spominjajo, da je hišni gospodar z blagoslovljeno vodo blagoslavljal najprej vsa gospodarska poslopja, nato pa še zbrane domače in vse prostore hiše. Vsepovsod po dolini so tudi kadili, tako da so v posodici z žerjavico zažigali kadilo in les iz cvetnonedeljske butare.

Kakor skozi vse leto, se tudi pred in po Novem letu vrstijo obhodi (V Škalah tri dni pred Novim letom, drugje za Sv. Tri kralje), ki prav tako prinesejo srečo hiši, ki jo obiščejo. Ta običaj tudi pri nas imenujejo koledovanje po rimskem prazniku Kalendae Januariae. Zadnje čase je ta običaj izgubljal svoje stare značilnosti, saj so koledovali le najmlajši, marsikje pa se je običaj sprevrgel v beračenje. Tudi pesmi, ki so jih koledniki peli, so bile spačene, tako V. Moederndorfer ravno za Šaleško dolino navaja takole kolednico:

*»Sv. Trije kralji so brumni možje,
iz mesta Jeruzalema prestrašeni so šli«.*

Temu so dodali še kolednico kolin: »Slišali smo praviti, da ste svinjo klali, naj bo prašič al' prasica, nam se sliši klobasica«.

»Sprehod« po najrazličnejših pojavih ljudske kulture v naših krajih, bomo končali z ogledom ljudskega verovanja. S to zadnjo temo bomo segli že na področje ljudske umetnosti, ki bi po vsebini tudi sodila v ta okvir, vendar njeno raziskovanje terja drugačen pristop in predznanja, zato ga prepuščam drugim.

Ljudsko verovanje bi na kratko lahko označili kot svetovni nazor, vendar je to zelo obsežen pojem in zajema vse dejavnosti s katerimi se človek ukvarja. Zato ga tudi mi večkrat nismo mogli izločiti že ob obravnavanju materialne kulture. Glede na prvine, ki so v njem, bi lahko ločili predkrščanske ostanke različnega izvora in zaključen sistem

krščanske religije, ki seveda prevladuje. Predkrščanski elementi, ki smo jim posvetili precejšnjo pozornost že v poglavjih o najpomembnejših letnih praznikih in praznikih življenjskega kroga, so še vedno živi v različnih bajkah in pripovedkah in pesmih o demonih, duhovih, škratih, podvodnih možeh, vilinskih bitjih, mori itd., kjer nam kažejo na različne oblike praslovanske vere. Poglejmo si nekaj primerov iz okolice Velenja.

Nekdaj so bivale v podzemeljski votlini Pilenci pri Hudi luknji zale žene (vile). Te so Tisnikarju, kmetu, ki je živel na Tisniku (hrib nad votlino) večkrat svetovale, kaj naj seje. Neke zgodnje pomladi so mu rekle: »Sej bob, sej bob!« Tisnikar je res storil tako in tisto leto je imel toliko boba, da ga ni imel kam spraviti. Dokler so zale žene prebivale tam, je bilo vsako leto tako in Tisnikar je imel vsega v izobilju. Pozneje so se vile prestavile, ker so pastirji preveč pokali z biči okoli njihovega prebivališča in od takrat »ni bilo več tako dobro v tistih krajih.« Podobno bajko opisuje tudi Davorin Ravljen v povesti Mrtvi ognjenik za področje Belih vod, vile pa imenuje »žalik žene«.

Med zelo stara, prav gotovo še predkrščanska ljudska izročila lahko uvrstimo tudi tista, ki govorijo o zmaju – »lintverju«. V okolici Velenja se je ohranilo tole. Če pride lintver v hrib, gre vse za njim, skale in plazovi, če pa se bojuje dva lintverja gre vse v zrak. Če znese sedem let star petelin jajce v steklenico in če to zamašijo in vržejo v jezero ali močvirje, se bo po sedmih letih izvalil iz jajca zmaj. To so le še skromni ostanki bajke, ki je znana v vsem vzhodnem delu Alp (Ivan Grafenauer: Razprave SAZU, 1959).

Nasploh lahko rečemo, da je bila Šaleška dolina področje mnogih takih starih izročil, še posebej takozvanih ajdovskih pripovedk, ki nam jih je ohranil Lovro Kuhar v delu Od Kotelj do Belih vod. To dejstvo poudarja tudi slovenski zgodovinar Jaro Šašelj kot enega izmed argumentov za hipotezo, da je bila rimska poštna postaja Upellae nekje v

bližini Velenja in ne v Vitanju kot se je v slovenskem zgodovinopisju mislilo doslej. Da bi to z gotovostjo lahko trdili, bi bilo treba seveda natančno poleg drugega pretresti in primerjati vse elemente ljudskega izročila v obeh krajih.

V praslovanskem verovanju imajo pomembno vlogo tudi različna magična dejanja in predmeti, s katerimi so skušali odvrniti nesrečo. Primerov zanje smo navedli dovolj že ob opisovanju šeg v prejšnjih poglavjih. Tu imajo svoje korenine tudi mnogi poznejši zagovori, različni medicinski recepti in molitveni obrazci, ki naj bi zanesljivo odpravili to ali ono bolezen pri ljudeh. Ti so bili zbrani v knjigi Kolmanov žegen, ki so jo verjetno poznali tudi v naši dolini, mogoče od tu izvira ime zdravila za boljšo mlečnost živine.

Že to, še bolj pa vera v čarovnice dokazuje, da tudi krščanska religija ni mogla mimo praznoverja starejših obdobj. Vera v čarovnice je v srednjem veku postala celo množična histerija, ki je zajela vse, od najbolj neukih do najbolj izobraženih ljudi. Pregarjanje in sežiganje čarovnic je trajalo nato še vse do 18. stoletja (zadnji proces proti njim je bil na Slovenskem v Gornji Radgoni 1745), v ljudskem verovanju pa so verjeli v čarovnice celo do začetka 20. stoletja.

Tudi v Šaleški dolini so bile pripovedi o čarovnicah še pred vojno zelo žive. Svoje shajališče naj bi imele pri Rečici na Trnovcu, kjer je studenec iz katerega ne more nihče piti, ne da bi postal bolan. Tu so se čarovnice posvetovalle, kam bodo šle in kakšno škodo bodo počele. Ostalo izročilo o njih, ki ga je največ ohranil Mlinšek, pripoveduje predvsem o tem, kakšno škodo lahko napravijo in kako se jih je moč obraniti.

Za konec še nekaj besed o pomenu in namenu tega članka. Kot smo poudarili že na začetku, je v nasprotju z naslovom članek zelo fragmentaren v dvojnem smislu. Najprej zato, ker ne upošteva vseh področij ljudske kulture ali pa tista področja, ki jih obravnava, ne podaja enakomerno in v

skladu z njihovo pomembnostjo. Drugič pa zaradi same narave virov, ki so v člankih uporabljeni. Tako največji del virov obsega izročilo in same pojave ljudske kulture s terena, toda samo s področja Škal, Šaleka, Topolšice in v manjši meri še s Slemen, Zavodenj in Belih vod. Drugi najpomembnejši vir rokopisna zapuščina Franja Mlinška, je prav tako omejena le na najožjo okolico Velenja, Podkraj in Škal. Tretja vrsta virov je zame postala literatura z različno etnološko tematiko, ki omenja največkrat za nas ohlapen pojem Šaleška dolina.

Tu je treba še poudariti, da vsi do sedaj naštet viri izvirajo iz terenskega dela, medtem ko drugi, vsaj tako pomemben, kompleks virov iz arhivov razen v dveh primerih sploh ni bil uporabljen. Tako lahko na koncu vso fragmentarnost članka pripišemo dejstvu, da je plod le nekajmesečnega dela na tem področju, nekaj pomanjkljivosti gre tudi na račun izbora gradiva, tako da posamezna nadaljevanja tvorijo neko zaključeno celoto, pri čemer marsikak sicer pomemben element ljudske kulture ni dobil tistega mesta, ki mu gre.

Namen članka bo dosežen morda že s tem, da bo bralec pričel drugače vrednotiti manifestacije ljudske kulture v svojem vsakdanjem okolju, če bo celo sam zapisal ustno izročilo, ki še živi v njegovem kraju, saj mu je neprimerno bolj dostopno kot etnologu, do katerega so ljudje vsaj v začetku nezaupljivi.

Še nekaj o literaturi, ki sem jo najpogosteje uporabljal. Najsplošnejša dela s področja etnologije so: V. Novak: slovenska ljudska kultura in Struktura slovenske ljudske kulture, nato N. Kuret: Praznično leto Slovencev, V. Moederndorfer: Verovanja, običaji in uvere Slovencev, P. Vlahovič: Etnologija naroda Jugoslavije – Etnološki pregled Slovenije. Poleg teh pa še mnoga dela, ki obravnavajo samo posamezne probleme npr. iz Gospodarske zgodovine Slovencev poglavja o kolonizaciji, živinoreji, čebelarstvu, nabiralništvu, lovu in lovstvu, obrti in kmečki hiši. Iz Slovenskega etnografa 1949 članke: F. Kotnika O valjanju kmečkega sukna, F. Baša: Prispevek k zgodovini naših narodnih noš. Iz iste publikacije leta 1954 F. Hribernika: Prispevek k zgodovini mozirskega sukna in iz

leta 1955 članek B. Orla: *Ralo na Slovenskem*. Uporabljal sem tudi nekatere publikacije Slovenskega etnografskega muzeja, med njimi *Vraževerje na Slovenskem*, *Lončarstvo na Slovenskem*, *Ralo in plug*, *Štajerski lectarji in svečarji*, *Kmečka hiša v Slovenskem alpskem svetu* in še druge. Med uporabljeno literaturo je tudi nekaj del, ki se sicer ne ukvarjajo z etnologijo, vendar sem v njih zasledil mnoge uporabne podatke. Med temi naj omenim Melikovo Slovenijo in še dva članka v *Zgodovinskem časopisu* leta 1954 in 1971 in sicer J. Šašlja: *Upellae – Vitanje?* in M. Natka: *Vpliv industrializacije na agrarno pokrajino v velenjski kotlini*.